

Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi ^a

OSMAN BAYRAKTUTAN ^b

Öz: Kırâatler ilk başlarda bir sınırlandırmaya gidilmezken, tedvin dönemi ile birlikte yazılan eserlerde belli sınırlamalara gidildiği gözlemlenmektedir. Önceleri yirmi-yirmibeş kırâatte atıf yapılırken, bu, zamanla yediye indirgenmiş, ardından tekrar çoğaltılarak onlu ve nihayetinde de on dörtlü sisteme geçilmiştir. Her ne kadar ilim merkezlerinde, eğitim-öğretim anlamında on dörtlü sistem devam etse de, pratikte üç kırâat benimsenmiş ve halk tarafından hali hazırda bunlar okunmaktadır. Bu çalışmada kırâatlerin sınırlandırılma meselesinden bahsedilecek ve sınırlandırma sebepleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, kırâat, okuma, sınırlandırma, tedvin.

Geliş Tarihi: 08.04.2018 | Kabul Tarihi: 30.04.2018

^a Bu çalışma müellifin *Kırâatlerde Tevatür Olgusu* adlı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

^b İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
osmanbayraktutan@hotmail.com

The Issue of Limiting Recitations

OSMAN BAYRAKTUTAN

Abstract: While there is no restriction at first, it is observed that there is a certain limit in the works written with the period of the instruction. When the premise is referred to in twenty-twenty-five kites, it is reduced to five in time, then replicated repeatedly, and finally to the fourteenth system. Although the fourteen system of education and training continues in the centers of science, in practice three chapters have been adopted and read by the public at present. In this study, we will talk about the limitations of recitation and discuss the reasons of limitation.

Keywords: Qur'an, recitation, reading, limitation, codification.

Giriş

Hız. Peygamber hayattayken vahiy de devam etmekte ve inen vahiyler hem yazı ile kayıt altına alınmakta hem de ezber yoluyla kayıt altına alınmaktaydı.¹ Problemlerle karşılaşıldığı zaman çözüm mecûî hayatta olduğu için sorun olmuyordu; ancak Hız. Peygamber'in vefatı sonrası meydana gelen olaylar neticesinde Kur'an'ı ezberleyenlerin vefat etmeleri, İslam'a giren ve farklı lehçelerle farklı ağızlarla konuşan insanların topluma katılmaları, İslam'a girenlerin de yedi harf ruhsatını ve kırâat farklılıklarının nedenselliğini anlayamamaları² büyük bir sorun oluşturmuştur.³ Bu nedenlerden ötürü Hız. Osman bir komisyon kurarak Hız. Ebubekir zamanında Mushaf haline getirilmiş nüshayı çoğaltarak bazı önemli merkezlere göndermiştir.⁴ Dağ'a göre: "Bu istinsah eylemi tamamen kırâat farklılıklarının ve yedi harf okumalarının ortaya çıkardığı ihtilaflardan kaynaklanmıştır. Maksudu ise, mushafın tam tertibinin yapılmasının yanında, yedi harfin sınırlaması ile 'ferşî farklılıklar'ın bütünüyle mushafa kaydedilmesidir."⁵

Hız. Ebûbekir'in ve Hız. Osman'ın yaptığı eylemler ihtilafları ortadan kaldırmak, Kur'an etrafında insanları birleştirmek ve fitnenin önüne geçmek amaçlıydı. Özellikle Hız. Osman'ın yaptığı istinsah olayı gerek müterâdif okumaların gerekse müdrec okumaların önüne geçmişti. Aynı zamanda yedi harf ruhsatının ortaya çıkardığı sorunları ortadan kaldırmak ve ferşî farklılıkları da tamamen mushafta koruma altına almak için yapılan bir eylemdi. Yukarıda da belirttiğimiz üzere pratik olarak Hız. Peygamber'den

¹ Mehmet Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 27, 2006, s. 83.

² Sadık Kılıç, *Mitoloji Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an'ı Kerim*, Nil Yayınları, İzmir 1993, s. 143; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 83.

³ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 83.

⁴ İbn Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Matbaatü'r-rahmâniyye, Mısır 1936, s. 18-19; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 84.

⁵ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 84.

bazı sahabîler doğrudan çok sayıda âyeti veya sınırlı sayıdaki âyetleri öğrenmişlerdir; ancak Hz. Peygamber'den öğrenmeleri mümkün olmayan bir kısım sahabî ise ya yazılı malzemeyi kullanmış ya da diğer bir sahabîden öğrenmiş olduğu muhtemel olan kırâati öğretmeye devam etmiştir. Tabiûn dönemine gelindiğinde ise en büyük sorunun 'lahn' sorunu olduğunu, bunların Kur'an'ın manalarını etkileyecek seviyeye geldiğini görmekteyiz. Tabiûn döneminde bazılarının manayı etkileyecek derecede yanlış⁶ okumalarının yanında, bazılarının ise sahih okumaların hatalı olduğunu iddia ettiklerini görmekteyiz.⁷ İlk zamanlarda kırâat ilmi müşâfehe yoluyla yayılırken, İslâm coğrafyasının çok genişlemesi,⁸ liyakatsiz kimselerin mevcut metni okumada bazı yanlışlıklara düşmeleri,⁹ Hz. Osman'ın yazdırdığı mushafın yazım şekline uymayan okumaların yaygınlaşması¹⁰ vb. nedenler dolayısıyla hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinden itibaren Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'la (öl. 224) birlikte tedvîn süreci başlamıştır. Kırâatlerde bazı kriterler konularak sahih olanı sahih olmayandan, makbûl ve meşhur olanı zayıf olandan, doğru olanı yanlış olandan ayırt etme yoluna gidilmiştir;¹¹ ancak her ne kadar tedvîn işlemi Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'la başladığını söylesek de bu ondan önce kırâatlerin okunmasında, tespitinde, tercihinde bir takım kriterlerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Şimdi ilk zamanlardan başlayarak kırâatlerin seçiminde nelerin etkili olduğunu belirtmeye çalışalım.

1. Kırâatleri Belli Bir Sayıya İndirgememe

Kırâatlerin tespit çalışmaları hicrî birinci asırda tabiûn neslinin sonlarına doğru başlamış, birinci asrın ikinci yarısından sonra ta-

⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Matbaatü Dâri'l-kütübî'l-Misriyye, Kahire 1925. II, 160; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 84.

⁷ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 84; Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 116-121.

⁸ İsmail Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2011, s. 268.

⁹ Mehmet Ünal, *Kırâatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı*, s. 82.

¹⁰ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 43.

¹¹ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 43.

biûndan bazı imamlar kırâat öğretmek maksadıyla önemli bölgelere gitmişlerdi.¹² Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru ise kırâat konusuyla ilgilenen âlimler bütün kırâatleri toplamış, rivâyetleri ve vecihleri okuyanlara nispet etmiş, böylece sahih ve şâzz kırâatleri birbirinden ayırmaya çalışmışlardır.¹³ Hicrî ikinci asır ve üçüncü asırda Kurrâ'nın sayısı sayılamayacak kadar çoktu.¹⁴ Kırâat ilmi ile ilgili eser yazan âlimler çok sayıda kurrâ ismi zikretmişlerdir. Kırâat ekollerinin olduğu bölgelerde de başka bölgelerde de her ne kadar kıraatiyle ön plana çıkmış bazı isimlerin ismi zikredilmişse de sayıları yüzleri bulan kurrâ'nın olduğu bilinmektedir.

Hüzelî, 'Kâmil' isimli eserinde imamlardan elli kırâati bin dört yüz elli dokuz rivâyet ve tarik toplamıştır. "Bu ilimde üç yüz altmış beş şeyhle karşılaştım demiştir."¹⁵ Mekkî de aynı kanaattedir. O: "Hicrî ikinci ve üçüncü asırda, kırâat imamlarından rivâyet edenler sayıca çok fazlaydılar. İhtilafları da çok fazlaydı. İnsanlar dördüncü asırda kırâatleri mushafın hattına uyanlardan, hıfz ve okunması kolay olanlarla sınırlandırmak istediler." diye bir açıklama yapmıştır.¹⁶

Yine Mekkî: "Kırâat ilminde vafına hâiz müellifler, eserlerinde bu yedi imamdan çok daha üstün mertebede olan (a'lâ rutbeten ve ecellü kadren) yetmiş küsur kurrânın ismini saydılar. Hatta bazı âlimler bu yedi kurrâdan bir kısmını hiç zikretmediler..."¹⁷ diyerek ilk başlarda kırâatlerde bir sınırın olmadığını vurgulamıştır. Kırâatlerin şöhret bulmuş on kırâate hasredilmesi, bu kırâatlerden başka kırâatin bulunmadığı anlamı taşımadığını söylemiştir. Üçüncü asrın birinci yarısına kadar yüzlerce kâr ve imamın ismini

¹² Halis Albayrak, "Kırâat Sorunu", *Dînî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11, 2011, s. 28.

¹³ Albayrak, "Kırâat Sorunu", s. 29.

¹⁴ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *ez-Zerkeşî, el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dâru'l-Hadis*, Kahire 2006. I, s. 329.

¹⁵ Musa Akpınar, *Kırâatlerin Tevâtürü Meselesi*, s. 145.

¹⁶ Kaddûrî Gânim, *Muhâdarat fî Ulûmi'l-Kur'an*, Bağdat 1981, s. 148.

¹⁷ Ebû Şâme, *el-Makdisî, el-Mürşidü'l-Vecîz*, (Thk. Tayyar Altıkulaç), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1986. s. 151-153; Muhammed b. Muhammed İbn Cezerî, *en-Neşr fî'l Kırâati'l-Aşr*, Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut tsz. I, s. 37; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1993 I, s. 106; Akpınar, s. 221-222.

saymak mümkündür. Kırâatler ve kurrâ arasında ihtilafların ve tenkîdlerin istenilmeyen seviyelere çıkmasının sebebi sayı açısından kurrânın ve imamın bu kadar çok olmasıdır.¹⁸ Mekkî kırâatlerin sınırlandırmada tespit kriterleri belirlemiş ve bu kriterlere uyan bütün kırâatlerin sahih olduğunu vurgulamıştır. Mekkî: “Bu konuda esas alınacak şudur: Senedi sahih olan, Arapça dil kaidelerine uygun düşen ve lafzı Mushaf hattına muvafakat sağlayan kırâatler hadiste belirtilen yedi kırâattendir. Bunları isterse yetmiş bin ayrı veya bir aradaki kişiler rivâyet etsin. İşte kırâatleri kabulde dikkate alınması gereken kaide budur. Kabul edilen kırâatler ister yedi, isterse yedi bin kişiden olsun fark etmez.” diye açıklamıştır.¹⁹

Dânî bu konuda şöyle söylemiştir: “Kırâat imamları kurrânın kırâatinde ne dildeki yaygınlığa ne de Arap dil gramerine uygunluğuna bakarlar. Onlar herhangi bir kırâatin sabit olup olmadığına, sahih bir şekilde nakledilip nakledilmediğine bakarlar. Onların yanında bir rivâyet sabit olunca onu ne Arap dilinin ölçüleri ne de dildeki yaygınlık prensibi reddedebilir. Dil gramerine uygun olmaması ve yaygınlık kazanmamış olması onların o rivâyeti almalarına mani değildir. Zira kırâat kabul edilmesi ve uyulması gereken bir sünnettir.”²⁰

Son olarak Ebu’l Fadl Muhammed b. Cafer el-Hazâî (öl. 408), “el-Müntehâ” isminde bir eser yazmış ve bu eserinde kendisinden önce hiçbir müellifin toplayamadığı kadar kırâati toplamış ve eserinde cem etmiştir.²¹ Bütün bu ifadelerden anlamaktayız ki, ilk başlarda kırâat ilmiyle meşgul olan birçok âlim kendilerine ulaşan ve kendi ölçütlerine göre sahih kabul ettikleri bütün kırâatleri toplamış ve eserlerinde cem etmişlerdir.

¹⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an Me’âni’l-Kırâât*, Dâru’l-Me’mûn, Beyrut 1971, s. 37-38; Ünal, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 33.

¹⁹ Mekkî, *el-İbâne an Me’âni’l-Kırâât*, s. 67.

²⁰ Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü’l-İrfân fi Ulûmi’l Kur’an*, (Thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1990, I, s. 410; Abdulhâdî el-Fazlı, *el-Kırâatu’l-Kur’âniyye*, Daru’l-Kalem, Beyrut 1985, s. 81; İbrahim Sabırlı, *Ebû Amr’ın Kırâat İlmi ve Arap İlmindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2002, s. 85.

²¹ Abdülmecit Okcu, *İbnü’l Cezerî (Kur’an ve Kırâat)*, EKEV Yayınları, Erzurum 2001, s. 100.

Yirmi-Yirmi Beş ile Sınırlandırma

Kırâatleri kitap halinde ilk defa cem eden ve herkesin itibar ettiği Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224) eserinde meşhur yedi kârî ile birlikte yaklaşık yirmi beş imamın kırâatini kaydetmiştir.²² Sonrasında Kalûn'un (öl. 220) öğrencisi olan Gazi İsmail b. İshak el-Malikî (öl. 282)²³ içerisinde yine meşhur yedi imamın kırâatlerinin de bulunduğu yirmi imamının kırâatini kaydetmiştir.²⁴ Onlardan sonra da, İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310) yine yirmiden fazla imamın kırâatini kaydettiği bir kitap yazmıştır.²⁵

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Sicistânî (öl. 248) ve Taberî sahih kırâatin şartlarını üzerinde barındıran ve en önemlisi senedi Hz. Peygamber'e kesintisiz bir şekilde varan neredeyse her kırâat değer görmüş, takipçileri olmuş ve kayda geçmiştir; ancak ilk tedvin edilen eserlere baktığımız zaman bazı sınırlamalara gidildiği yüzlerce imamın kırâatini zikretmek yerine yirmi-yirmi beş imamın kırâatini zikretmişlerdir.²⁶ Bu düşünceyi destekleyen bir başka ifade Mekkî'den gelmiştir, "...Ebû Hâtim ve diğer bazı müellifler, yazdıkları eserlerde Hamza, Kisâi ve İbn Âmir'in isimlerini zikretmeyip yedi kırâat imamından daha üstün olan yirmi beş kırâat imamının isimlerini kaydettiler. Benzer şekilde Taberî de kırâatlerle ilgili eserinde yirmi beş civarında kırâat imamını zikretti. Keza Ebû Ubeyd ve İsmail el-Kâdî de konuyla ilgili eserlerinde çok sayıda kurrâya yer verdiler."²⁷

Kırâatlerin sahih addedilebilmesi için gerekli olan üç şartı içerisinde barındıran bütün kırâatler alınmış ve reddedilmemiştir. Bu

²² Mustafa Sâdık er-Râfî, *Îcâzû'l-Kur'ân ve Belâğâtü'n-Nebeviyye*, Mektebetü'l-Ticâriyye, Mısır 1965, s. 42-43.

²³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1932, I, s. 162; Okçu, s. 99.

²⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, s. 162; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l Vecîz*, s. 151-152.

²⁵ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l Vecîz*, s. 151-152; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, II, s. 77; Suyûtî, *el-İtkân fî Ullûmi'l-Kur'ân*, I, s. 252; Ayetullah Ebû'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim Hûî, *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'z-Zehra, Beyrut 1975, s. 156.

²⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr fî'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 34.

²⁷ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l Vecîz*, s. 151-152.

kırâatlerin içerisinde bazıları yedi imamı zikrederken, bazıları yedi imamdan bazılarını kırâat kitaplarında yer vermemişlerdir. Mekkî bu konuda şöyle söylemektedir: “Kırâat imamları, kitaplarında, meşhur yedi imamdan daha güçlü ve derece bakımından daha üstün bir konumda olan birçok kırâat imamından bahsetmişlerdir. Hatta kimileri, yedi imamdan bazılarını, kırâat kitaplarına almamış onların yerine başka imamların okuyuşundan bahsetmişlerdir. Örneğin, es-Sicistânî (öl. 255) ve bazıları, Hamza, Kisâî ve İbn Amir’in kırâatlerini terk etmiş onların yerine daha kuvvetli olduğunu düşündükleri yirmi civarında imam ilâve etmişlerdir. Aynı şekilde Taberî de, kendisine ait kırâat kitabında yedi imama ek olarak onbeş isim daha ilave etmişlerdir. Kasım b. Sellam (öl. 214) ve el-Kadî (öl. 282) de aynı şekilde yapmışlardır.”²⁸ İbn Mücâhid’e kadar toplum tarafından takip edilen, makbul kırâatin şartlarını içerisinde barındıran yirmi-yirmibeş civarında kırâatin okunmaya devam ettiğini görmekteyiz.

3. Yedi ile Sınırlandırma

İbn Mücâhid dönemine kadar incelediğimiz kaynaklar âlimler sahih kırâatin şartlarını içerisinde barındıran tüm kırâatlerden tercihte bulunarak okuyorlardı ve bunları tefsirlerinde kaynak olarak gösteriyorlardı.²⁹ Peki, İbn Mücâhid’in kırâatleri yedi ile sınırlandırmasının sebebi neydi? Kırâat birikimi içerisinde ‘yedi’ kırâati belirlemede özel bir anlam var mıdır? Kriterlere uyan sadece yedi kırâat olduğu için mi bunları kitabına almış diğerlerini dışarıda bırakmıştır, yoksa başka sebepleri var mıdır? Öncelikle sınırlandırma işi İbn Mücâhid’le başlayan bir iş değildir. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kûfî (öl. 257) beş kırâati cem eden bir kitap yazmış, İbn Mücâhid’le çağdaş olan Ebûbekir ed-Dacûnî (öl. 324)³⁰ sekiz kırâati cem eden bir kitap yazmıştır. Her ne kadar bu âlimlerin kırâatleri sınırlandırma sebepleri hakkında bir bilgiye

²⁸ Mekkî, *el-İbâne an Me’âni’l-Kırâât*, s. 36-39; Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr*, I, s. 414; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, I, s. 320; Okçu, s. 106.

²⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr fi’l Kırâati’l-Aşr*, I, s. 34; Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 85.

³⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fî Tabakâti’l-Kurrâ*, II, s. 77.

sahip olmasak da bu eylemi kırâatlerin karşı karşıya kaldığı bazı sorunlar neticesinde yaptıklarını düşünmekteyiz.³¹

Hicrî dördüncü asrın başlarında sayıları oldukça kabarık olan kırâatler İbn Mücâhid'le (öl. 324) birlikte yedi ile sınırlandırılmış, kitabında insanların teveccühüne mazhar olmuş yedi kırâat imamının okuyuşlarını kaydettiğini belirtmiştir.³² Bu yedi imamı seçme sebebinde ise onların Kur'an kırâatine yoğunlaşmalarının ve bu alanda özel gayret göstermelerinin aynı zamanda bu âlimlerin kırâatlerini başından sonuna kadar harf harf, lafzen veya işitme yoluyla Hz. Peygamber'den almalarından ötürü olduğunu belirtmiştir;³³ ancak senetlerinin Hz. Peygamber'e dayandığı için almış demesi, diğerlerinin senetleri Hz. Peygamber'e dayanmadığı anlamına gelmektedir ki böyle bir şey söz konusu değildir. 'Kitâbu's-Seb'a'nın muhakkiki olan Şevki Dayf'a göre, yedi kırâat ile diğerleri arasındaki tek farkın, toplumsal yayılım olduğudur.³⁴ İbn Mücâhid kırâatleri yedi ile sınırlaması hakkında şunları söylemiştir: "İnsanlar (Müslümanlar) tıpkı fikhî hükümlerde olduğu gibi, kırâat konusunda da görüş ayrılığına düştüler. Müslümanlar için bir kolaylık ve rahmet olmak üzere sahabe ve tabiûn neslinden muhtelif hadisler nakledildi. Bu hadislerin bir kısmı diğer bir kısmıyla hemen hemen aynı anlam içeriğine sahiptir. Kur'an'ı ezberleyen insanlar, ilâhî kelâmı ezberleme konusunda birbirlerinden farklı derecelere sahiptirler. Keza kırâat vecihlerini nakledenlerin nakille ilgili konumları da farklılık arz eder. İnşallah ben bu nakilcilerin konumlarını zikredecek, içlerinde imam vasfına haiz olanla-

³¹ Hûî, *el-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, s. 160-163; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 92; Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, s. 268-275. Nihat Demirkol, "Kur'an'da İnanç, Düşünce ve İfade Özgürlüğü", *İlahiyat Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 8, 2017, s. 59.

³² Mekki, *el-İbâne an Me'âni'l-Kırâât*, s. 48; İbn Cezerî, *en-Neşr fî'l Kırâati'l-Aşr*, c. 1, s. 34; Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 330; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 417.

³³ Ebû Ali Fazl B. Hasan Tâbersi, *Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Dârü'l-Mârif, Beyrut 1986, I, s. 12; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 91.

³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fî'l-Kırâat*, Daru'l-Meârif, Kahire 1400. s. 22; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 90.

rı göstereceğim. Ayrıca, Hicaz, Irak ve Şam'da Müslümanların benisedikleri kırâatler hakkında bilgi verecek, kırâatçilerin görüşlerini, ittifak ve ihtilaf ettikleri hususları izah edeceğim.”³⁵

İbn Mücâhid Kurrâ'dan bazılarının, kırâat ve irap vecihlerini bilen, lehçeler konusunda uzman, kırâatler arasındaki kusurları görebilen kişilerden oluştuğunu, bazılarının ise, lahn yapacak derecede Kur'an tilavetinde hata yaptıkları tespitini yapmıştır. Bunların Kur'an'ı ezbere bilmelerine rağmen dilin inceliklerinin bilincinde olmamaları nedeniyle benzer âyetleri birbirine katma ve hata etme ihtimallerinin yüksek olduğunu vurgulamıştır.³⁶ Bazı âlimlere göre İbn Mücâhid, şâz kalmış artık toplum tarafından fazla rağbet gösterilmeyen kırâateri saf dışı bırakmak, liyakatsiz kişilerin okuttuğu ve içerisinde lahn hatalarının yapıldığı okumaları ortadan kaldırmak, sahih ile sakîmi net çizgilerle birbirinden ayırmak için 'Kitâbu's-Seb'a' isimli eserini kaleme almıştır.³⁷ Eserini yazarken şüpheli olan kırâatlere sapmamış, sağlam ve kesin olan kırâat vecihlerini toplamış ve Hz. Peygamber'e kesintisiz bir nakille dayanan kırâatleri tercih etmiştir.³⁸

Dimyâtî, eserinde kırâatlerin yedi ile sınırlandırılması hususunda şunları söylemiştir: “Bilinmelidir ki, kırâatler konusunda yedi kırâat dışındakileri bırakıp sadece bu meşhur kırâat imamlarından alınan temel nedeni şudur: Hz. Osman'ın kendi yanında bıraktığı 'imam nüsha' ile Şam, Yemen, Basra, Kûfe, Mekke, Bahreyn ve Medine gibi şehirlere gönderdiği mushafların, üzerlerinde okumaya imkân verdiği farklı ve muhtemel okuma vecihlerinin çoğalmasından dolayı, bid'at ve hevâ ehli kimseler kendi bid'atlarına paralel olarak tilâveti helal olmayan bir şekilde okumaya başladılar... bunun üzerine Müslümanlar, sika imamların kırâatleri üze-

³⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 45; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, s. 329-330; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, s. 106-107.

³⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 45; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 33.

³⁷ Abdülhâdî Abdülhayy el-Fadlî, *el-Kırâatu'l-Kur'âniyye: Tarîh ve Tarîf, Dârü'l-Kalem*, Beyrut 1985, s. 36; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 32.

³⁸ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 33.

rinde bir araya gelmiştir. Bu imamlar, kendilerine Mushaf gönderilen şehirlerde meşhur olmuş, kemâl-i ilim, hüsn-i dirâyet ve nakil yönü itibariyle sîkâ, ömürlerini kırâat ve başkalarına okutma uğrunda tüketmiş, buldukları şehrin halkı tarafından âdaletleri konusunda görüş birliğine varılmış, dahası kırâatleri o şehirlere gönderilen Mushaf'lara uygun olan kimselerdir.”³⁹ Açıkça anlaşılmaktadır ki, kırâatleri sınırlandırma sebeplerinin başında kırâat alanında çalışma yapanların bilimsel alt yapı eksiklikleri nedeniyle, dilbilim kural ve kaidelerini bilmeyen insanların benzer ayetleri yanlış değerlendirmeleri ve lahn derecesine varan okumaların görülmesidir. İbn Mücâhid döneminde sahih kırâatleri yanlış değerlendirmekten veya onların sorgulanmasından ziyade önemli husus kırâat alanında hatalı okumaların varlığı açıkça görüldüğü için bunlara karşı bir önlem arayışının olduğudur.⁴⁰

Yine bu dönemde İbn Şenebûz ve İbn Miksem gibi âlimlerin kırâatleri, belirlenmiş kriterlere göre değil de kendi kriterleri doğrultusunda okumaları ve kendilerine taraftar edinmeleri büyük bir sorun oluşturmaktadır.⁴¹ İbn Şenebûz’un Mushaf'lara aykırı sahabe okuyuşları ile yedi harf ruhsatı çerçevesinde istinsah olayına kadar devam eden ancak Hz. Osman’ın yaptırdığı istinsah eyleminden sonra son bulan müterâdif okumalara cevaz verdiği ve bunları namazda da okuduğu ileri sürülmüştür.⁴² İbn Miksem de, Mushaf hattına uygun olan her kelimenin dilbilim kurallarına uygun olmak şartıyla her vecihle okunabileceğini iddia etmiştir. Bu şekilde dilbilim kurallarına uygun olan ancak nakli herhangi bir temeli

³⁹ Ahmed b. Muhammed Dimyâtî, *el-İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'ate Aşer, Âlemü'l-kütüb*, Beyrut 1987, I, s. 70; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, s. 33.

⁴⁰ Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 85.

⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 18; Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 86.

⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, I, s. 124; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, I, s. 54-55; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, II, s. 550-552; İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 18; Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 285-286; Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 85.

olmayan birçok kırâat türettiği iddia edilmiştir.⁴³ İsmi geçen âlimler için İbn Mücâhid: “Onlardan bazıları dilsel açıdan kırâatleri tahlil eder, manaları görür ve lehçelerden haberdardır; ancak hem kırâatler hem insanların ihtilafı ve hem de kırâatlerle ilgili rivâyetler hususunda hiçbir bilgileri yoktur. Çoğu kez onların dilbilim alanındaki yeterlilikleri Arap dilbiliminde caiz olan fakat daha önce geçenlerden (kırâat imamlarından) hiçbir kimsenin okumadığı bir kırâat ile okumaya götürür. Böylece bid’atçı olurlar...” diye açıklama yapmıştır.⁴⁴

İbn Mücâhid’in kırâatleri yedi ile sınırlama sebeplerinden birisi de, farklı okumalara dilbilimsel açıdan kategorik bir yaklaşımla sınıflandırmaya çalışmasıdır. Dil açısından az kullanılan vecihleri ve irap açısından manasının zayıf olduğunu düşündüğü kırâatleri, ayrıca bir kısım kırâatlerin vehme düşülüp hata sonucu ortaya çıktığını düşündüğü için onları dışarıda bırakma yoluna gittiği anlaşılmaktadır.⁴⁵ İbn Mücâhid: “Sahih birikim içerisinden, irab açısından sağlam ve kuvvetli olan yedi kırâati tercih ettiği, dolayısıyla da seçmediği okumaları, irab açısından bu yediden daha zayıf kabul ettiği anlaşılmaktadır.” Ancak kırâatlere dilsel yaklaşımı sadece yedinin dışındakilerle sınırlı tutmamış, sağlam ve sahih olduğuna inandığı, toplum tarafından teveccüh gördüğünü iddia ettiği, nakil açısından en sağlam olarak gördüğü kırâatleri bile dilsel açıdan eleştirmiş ve hatalı olduğunu söylemiştir. Bunu da İbn Âmir’in fetha ile okuduğu ‘كُنْ فَيَكُونُ’ kırâatini dilsel açıdan tahlil edip eleştirmesinden ve hatalı olduğunu iddia etmesinden çıkarıyoruz.⁴⁶

İbn Mücâhid yedinin dışındaki kırâatleri dilsel zayıfmış gibi

⁴³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâi’l-Kibâr*, c. 2, s. 598-599; İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Sab’a fi’l-Kırâat*, s. 18; Adem Metz, *el-Hadâratü’l-İslâmiyye fi’l-Karni’r-Râbü’l-Hicrî*, Beyrut 1967, I, s. 361-362; Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 86.

⁴⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Sab’a fi’l-Kırâat*, s. 46; Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 86.

⁴⁵ Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 89.

⁴⁶ Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 90.

algılatığı için eleştirilmiştir. Aslında onun eserinde isimleri geçen kurrâ ile diğerlerinin kırâatleri arasındaki farkın toplumsal yayılım gösterememeleridir.⁴⁷ Yoksa birçok kaynağa göre İbn Mücahid'in sınırlandığı yedi kırâatten dilsel açıdan daha belîğ daha kuvvetli farklı okumaların olduğu vurgulanmıştır.⁴⁸

Kırâatleri yedi ile sınırlaması eleştiri konusu yapılmıştır.⁴⁹ Neden altı değil, sekiz değil ya da farklı bir sayı değil de yedi? Bunu değerlendiren Mekki'ye göre iki ihtimal söz konusudur. Ya Hz. Osman'ın istinsah ettirip çeşitli beldelelere gönderdiği Mushaf-
ların sayısı kurrânın sayısına eşitleme istemiştir ya da 'yedi' terci-
hinde Kur'an'ın yedi harf üzere indirildiğini bildiren hadislere
itibar etmiştir.⁵⁰ İbn Teymiyye'ye göre, İbn Mücâhid bütün kırâat
birikimi içerisinde bir sınırlamaya gitme çabası içerisinde girdiği
zaman, meşhur şehirlerde de bu yedi kırâat okutuluyordu, hem de
bu Kur'an'ın indirildiği harflerin sayısına uygun düşmüştü.⁵¹ Bir
başkası ise: "Kırâatlerin yediye tahsis edilmesinde herhangi bir
kasıt olmadığını, tamamen bir tesadüf olarak geldiğini, kendisine
göre bu alanla uğraşan meşhur kişileri tercih ettiğini, dolayısıyla
bu maksadının ise ancak yedi ile tamam olduğunu söylemekte-
dir."⁵² Yedi kırâatin yedi harf olduğunu iddia etmek mümkün
değildir; hatta el-Merisî ve Ebû Şâme yedi kırâatin yedi harf oldu-
ğunu iddia edenleri cahillikle suçlamışlardır.⁵³

Mekkî bu sınırlama eylemi hakkında şunları söylemiştir: "İn-
sanlar, kitaplarında bu yedi imamdan çok üstün, çok daha değerli,
yetmişen fazla imam zikrettiler. Âlimlerden bir topluluk ise,

⁴⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, s. 49.

⁴⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi Teybini Vücûhi Şevâzî'l-Kırâat ve'l-İzâhi Mînhâ*, Sezgin Neşriyat, İstanbul 1986, I, s. 32; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 90.

⁴⁹ Suyûtî, *Mu'teraku'l-Akrân fi İ'câzi'l-Kur'an*, Beyrut 1988, I, s. 123.

⁵⁰ Mekki, *el-İbâne an Me'âni'l-Kırâat*, s. 66; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l Vecîz*, s. 160.

⁵¹ Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, 61-62; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 94.

⁵² Zerkânî, *Menâhilü'l İrfân fi Ulûmi'l Kur'an*, c. 1, s. 417; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 94.

⁵³ Mirniyaz Mürselov, "Şii Mufessir Ebû'l-Kasım Hû'nin Kırâat Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII/2, 2009, s. 390.

kırâatler hususundaki kitaplarında bu yedi imamdan bazısını zikretmemişler, onları terketmişlerdir. Ebû Hâtîm es-Sicistânî ve daha başkaları; Hamza, Kisâî ve İbn Âmir'i zikretmemişler, bu yedi imamdan daha üstün olan yirmi kadar imam ilâve etmişlerdir. Taberî, "Kitâbü'l-Kırâat" isimli eserinde bu yedi imama, onbeş imam daha ilâve etmiştir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve İsmail el-Kâdî de aynı şekilde yapmışlardır. O halde bir kimsenin müteah-hirûndan olan bu yedi imamdan, her birinin kırâati hakkında nass bulunan yedi harften biri olduğunu zannetmesi nasıl câiz olabilir? Bu, büyük bir yanılıdır. Yedinci imam Yakûb el-Hadrâmî iken, daha dün, Me'mun ve başkalarının zamanlarında Kisâî yedi imama dâhil edilmiştir. Hicrî üçyüzyıl civarında Ya'kûb'un yerine Kisâî'yi koyan İbn Mücâhid'dir." diye açıklama yapmıştır.⁵⁴

İbn Mücâhid'in kırâatleri yedi ile sınırlandırmasına eleştiren İbrahim Herevî ise: "Sadece bu yedi kırâate sarılmak gerektiği hususunda ne bir rivâyet ne bir sünnet vardır. Muhakkak ki, sünnet, nakil, kırâat ve lafız bakımından râvîleri muttasıl olup râvîlerinden birine ta'n olmadığında kırâatin kimden olursa olsun alınmasıdır." esas olan demiştir.⁵⁵

Yine İbn Mücâhid kırâatleri yedi ile sınırlandırmakla kalmamış, aynı zamanda onun kırâat imamlarının birçok râvîsi olmasına rağmen onlar arasından iki tanesini tercih edip diğerlerini dışarıda bırakması da eleştiri konusu yapılmıştır.⁵⁶ Bu konuda Ahmed. b. Ammar el-Mehdevî: "...her imam için sadece iki râvî tahsis etmiştir. Bazıları, bu iki râvînin dışında, herhangi bir râvînin imamdan rivâyet ettiği bir kırâati duyduklarında, diğerlerinden daha meşhur olsa bile, onu geçersiz kabul etmişlerdir. Hatta konu ile bilgisi olmayan bazı kimseler hatalı saymış ve tekfir etmişlerdir" demiş-

⁵⁴ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 37; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I, s. 106; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l Vecîz*, s. 151-153; Akpınar, s. 221-222.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 130.

⁵⁶ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 95. Mehmet Emin Yurt, "İcâzu'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci", *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 2017, s. 199.

tir.⁵⁷ İbn Mücâhid'i bu konuda eleştiren bir başka isim de Ebû Hayyan'dır. Ebû Amr'ın on yedi râvîsi varken nasıl olurda onbeşini dışarıda bırakır sadece ikisini alırsın? Devamında: "Nasıl Sûsî ve Dûrî ile yetinilir? Onların diğerlerine bir üstünlüğü söz konusu değildir. Çünkü râvîlerin tamamı kırâatları alma, koruma ve güvenilir olma hususunda ortaktır. Bunun sebebinin ancak bilgi noksanlığından kaynaklandığını düşünüyorum"⁵⁸ diyerek tenkîd etmiştir. Buna cevap niteliğinde Mekkî: "Ciddi anlamda kabarık olan râvîlerin sınırlandırmasında temel şartları haiz, kırâatlerin hıfzı ve zaptı kolay, toplum içinde güvenilirliği sabit râvîler ön plana çıkarılmıştır." demiştir.⁵⁹

İbn Mücâhid'in kırâatleri yedi ile belirlemesi sonucu yedinin dışında kalan kırâatler sahih olmayan hatta merdud olan kırâatler olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu nedenle de diğer kırâatlerin câiz olmadığı düşüncesini ortaya çıkardığı için sözlü ve eylemsel olarak tepki çekmiştir.⁶⁰ Bunun sonucunda belirlenen kırâatlerin insanlara farzmuş gibi algılatıldığı, hatta daha net ve daha meşhur olsalar bile bu okumaları yapanların okumaları hatalı sayılmış, hatta bu okumalarından dolayı tekfir edilmişlerdir.⁶¹

Kırâatleri yedi ile belirlemesine kendisinden sonra her ne kadar eleştiriler olmuşsa da⁶² genel anlamda çok girift diyebileceğimiz bir alanı disipline etmesi açısından ve kırâatlerin toplumsal yayılımlarını dikkate alarak yaptığı bu sınırlama eylemi uygun

⁵⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 36; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 251; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 95. ; Demirkol, "Nasr Suresinin Tahlilili", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, 2017, s. 167.

⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 251; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 95.

⁵⁹ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 251-252; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 96.

⁶⁰ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 96.

⁶¹ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 36; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 96.

⁶² İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 36; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 252; Cezâîrî, *et-Tibyân li Mebâhisi'l-Mutaallikati bi'l-Kur'an*, s. 113; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 330.

karşılanmıştır.⁶³ Yukarıda da belirtildiği üzere kırâat konusunda eserler yazan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Sicistânî ve Taberî yirmiden fazla kurrânın kırâatini vermelerine rağmen geçmişe baktığımızda yedi kırâat imamı meşhur olmuştur. Bunun Hz. Osman'ın istihzah ettirdiği Mushafların sayısının yedi olmasından ve yedi harfle ilgili hadislerde geçen yedi harfine muvafık olmasından kaynaklandığı iddia edilmiştir.⁶⁴ İbn Mücâhid'in yaptığı bu sınırlama işinin genel kabul görmesinin arkasında siyasi otorite tarafından desteklenmesi ve bu eylemin resmi bir boyut kazanması da gösterilmiştir.⁶⁵ İbn Mücâhid yedi kırâatin dışında kalan ve toplumsal yayılım gösteremediği için eserine almadığını iddia ettiği şâz kırâatlerin temellerini ortaya koymak amacıyla bir eser yazmaya kalkışmış ancak eseri bitirmeye ömrü kifayet etmemiştir.⁶⁶

4. Ona Yükseltme

Yukarıda da belirttiğimiz üzere İbn Mücâhid dönemine kadar incelediğimiz kaynaklarda âlimler sahih kırâatin şartlarını içerisinde barındıran tüm kırâatlerden tercihte bulunarak okuyorlardı ve bunları tefsirlerinde kaynak olarak gösteriyorlardı.⁶⁷ İbn Mücâhid, sahihi sakîmden ayırmak, hatalı okuyuşların önüne geçmek, nakli temeli olmayan farklı okumaların önüne bir set çekmek ve çoğu azaltmak için bir sınırlandırma eylemi yapmıştır. Ancak bunu gerekçelendirirken dilbilimsel tahlilleri, dile tespit misyonu yüklemesi, yedinin dışında kalıp da yediden daha sağlam olduğu iddia edilen okumaları eserine almaması, sadece yedi kırâatin toplum tarafından kabul görmüş olduğunu iddia etmesi ve diğerlerinin toplumsal destek görmediği gibi bir algı oluştur-

⁶³ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 36; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I, s. 318; Watt, William Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, (Çev. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998, s. 62.

⁶⁴ Öztürk, s. 216.

⁶⁵ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 92.

⁶⁶ İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi Teybini Vücûhi Şevâzî'l-Kırâat ve'l-Îzâhi Minhâ*, I, s. 35; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 91.

⁶⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 34; Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 85.

ması gibi nedenlerden dolayı eleştirilmiştir.⁶⁸ Konuyla ilgili el-Mehdevî (öl. 430) şöyle demiştir: “Müteahhirîn âlimleri, emsâr (meşhur beş şehir) kırâatlerinin, daha çok, Naffî, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza ve Kisâî gibi imamlara hasredilmesini, bu kırâatlerin daha veciz, daha seçkin olma durumuyla açıklamışlardır. Oysa halkın büyük bir kısmı, bu yedi kırâatle okumayı bir farz gibi algılamış, bunun dışında kalan ve belki de bunlardan daha meşhur olan nice kırâatleri hata ve küfür kabul etmiştir. Aynı şekilde, anlayışı ve gayreti az olan bazı kimseler, her imama ait sadece iki râvînin kırâatini kabul etmişler, belki de bunlardan daha meşhur olan (aynı imama ait) nice râvîlerin kırâatini bâtlı saymışlardır.”⁶⁹

Yine bu konuda el-Hüzelî (öl. 465) şöyle demiştir: “Hiçbir kimse için ‘kırâat konusunda rivâyetleri çoğaltmayınız’ deme hakkı olmadığı gibi, kendisine ulaşmayan/kendisinin duymadığı bir kırâati de, şâz sayma hakkı yoktur. Çünkü imamlardan gelen her bir kırâat ve râvîlerden gelen her bir rivâyet, resmî mushafa uyduğu ve icmâya muhalif olmadığı müddetçe sahihtir.”⁷⁰

İbn Mücâhid’e yedi sayısını tercih ettiği, bunun da insanlarda yanlış algılara yol açtığı, yedi harfle karıştırılma ihtimalini ortaya koyduğu için sözlü bir eleştiri gelmiştir. Sonrasında kırâatleri yedi ile, râvîleri de iki ile sınırlandırması, her imamın birçok râvîsi arasından sadece iki tanesini tercih etmesinin, diğerlerinin toplum tarafından dışlanmasına sebep olması da, sözlü olarak eleştirilmiştir.⁷¹ Yine kırâatleri yedi ile sınırlamasının insanlarda sanki sahih okuma sadece bu yedi okuma, bunun dışındakiler sahih temeli olmayan okumalardır algısı oluşturmaları, hatta bu yedi kırâatten

⁶⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr fi’l Kırâati’l-Aşr*, I, s. 36; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, I, s. 252; Cezâîrî, *et-Tibyân li Mebâhisi’l-Mutaallikati bi’l-Kur’an*, s. 113; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’an*, I, s. 330.

⁶⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fi Tabakâti’l-Kurrâ*, I, s. 92.

⁷⁰ Ebû Şâme, *el-Mürşidü’l Vecîz*, s. 148; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye fi Tabakâti’l-Kurrâ*, II, s. 397-401.

⁷¹ İbn Cezerî, *en-Neşr fi’l Kırâati’l-Aşr*, I, s. 36; Cezâîrî, *et-Tibyân li Mebâhisi’l-Mutaallikati bi’l-Kur’an*, s. 113; Dağ, “İbn Mücâhid’in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 95.

daha meşhur olsa bile, bu kırâatleri okuyanların tekfirle suçlanmasına kadar götüren bir sürece ön ayak olması nedeniyle, yine sözlü bir eleştiriye maruz kalmıştır; ancak bu eleştiriler sadece sözlü olarak kalmamış, aynı zamanda bu yedi kırâate üç kırâat daha eklenerek eylemsel bir tepki de ortaya konulmuştur.⁷²

Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Mihran en-Neysâbü'rî (öl. 381) tarafından bu yedi kırâate üç kırâat daha eklenmiş ve sahih kırâatlerin sayısını ona yükseltmiştir.⁷³ Neysâbü'rî "el-Ğâye fi'l-Kırâati'l-Aşr" adlı eserinde on kırâat imamının farklı okumalarını kaydederek kırâat-ı aşere geleneğinin başlamasına da vesile olmuştur.⁷⁴ Bu gelenek ilk etapta değil de daha sonraki süreçte kabul görmüş ve ilgili birçok eser kaleme alınmıştır.⁷⁵ İbn Mücâhid sonrasında onlu tasnifi sadece Neysâbü'rî yapmamış, el-Enderâbî (öl. 470), el-Hemedânî (öl. 569) ve el-Beğâvî (öl. 510)⁷⁶ gibi âlimler de on kırâati rivâyetleri ve tarikleriyle birlikte tanıtmışlardır; ancak bu âlimlerin yedili sistemin ortaya çıktığı asırdan itibaren yaptıkları onlu tasnifler çok rağbet görmemiş yedili tasnife alternatif olamamışlardır. Onlu tasnifin yaygınlaşıp yedili tasnife alternatif olmasının zamanı sekizyüzlü yıllar ve en büyük sebebi İbn Cezerî (öl.833)'dir.⁷⁷ İbn Cezerî, ilk dönem eserlerinin birçoğunda isimleri ve rivâyetleri yer alan ancak sahih kırâatler içerisinde yer almayan Ebû Câfer, Ya'kûb el-Hadrâmî ve Halef b. Hişâm kırâatlerini de sahih kırâatler içerisine almıştır.⁷⁸

İbnü'l-Cezerî'den sonra on kırâati içerisinde barındıran eserler verilmeye devam etmiş,⁷⁹ günümüzde kırâatle ilgili yapılan çalış-

⁷² Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 96.

⁷³ Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğâvî, *Meâlimü't-Tenzîl*, Beyrut 1995, I, s. 30; Öztürk, s. 215.

⁷⁴ Dağ, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 97.

⁷⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 75. Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 331.

⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ullûmi'l-Kur'an*, c. 1, s. 330.

⁷⁷ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XX, s. 553.

⁷⁸ İbn Cezerî, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, I, s. 44-45.

⁷⁹ Bkz. İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, II, s.148.

malar hep kırâat-i aşere esas alınarak yapılmaktadır.⁸⁰ Zamanla yedi kırâatin tevâtüren nakledildiği iddia edildiği gibi on kırâatin de tevâtüren nakledildiğini iddia edenler olmuştur.⁸¹ Bunu iddia ederken on kırâatin dışında mütevâtir olmadığını söylemişlerdir: “Halefin seleften tevâtürle alarak bize kadar ulaştırdığı ve ümmetin de kabul ederek aldığı on kırâatin dışında mütevâtir kırâat yoktur.”⁸² Yine Nüveyrî kırâatlerin (on kırâat) mütevâtir olduğu görüşü çoğunluğun görüşüdür demiş, o kırâatlerde tevâtür şartının koşulmamasının fıkıh, hadis ve diğer âlimlerin icmâsına aykırı olduğunu iddia etmiştir.⁸³ Kırâat-i Aşere’nin tümü mütevâtirdir, usûlcülerin, İbnü’s-Sübkî’nin, İbn Cezerî’nin, Nüveyrî’nin hatta Ebu Şame’nin son görüşünün de bu yönde olduğunu iddia edenler de olmuştur.⁸⁴

Ancak incelemelerimizde gördüğümüz üzere gerek İbn Cezerî gerek Ebû Şâme kırâatlerde tevâtürü şart koşmamaktadırlar. Kaldıkları kırâatlerde “mütevâtir” kavramının kullanılmasının da pratik açısından bir faydası olmadığı gibi tevâtür kavramının sınırları içine giremeyen ve kavram şartlarını taşımayan bir olguyu zorlama ile içine sokmaya çalışmak da etik değildir.

5. On Dörde Yükseltme

ed-Dimyâtî (öl. 1117), “İthâfu Fudalâi’l-Beşer” adlı eser yazmış ve on kırâate dört kırâat daha eklemiştir. Bu kırâatler Hasan el-Basrî (öl. 110), İbn Muhaysin (öl. 123), Yahya b. el-Mubârek el-Yezidî (öl. 202) ve Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ahmed eş-Şenebûzî (öl. 388) den oluşmaktadır, bunlar şâz kırâatlerdir;⁸⁵ ancak burada

⁸⁰ Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 332.

⁸¹ Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’an*, I, s. 439-441.

⁸² Subhî es-Salih, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’an*, Dimeşk 1962, s. 256; Zeki Yıldırım, *Müfessir İl Kiyâ el-Harrâsî’nin Ahkâmı’l-Kur’an Adlı Eserine Göre Kırâat Farklılıklarının Hukûkî Âyetlerin Tefsirindeki Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990. s. 42.

⁸³ Nüveyrî, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali, *Şerhu Tayyibeti’n-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr*, (Thk. Mecdî Muhammed Surur Sa’d Baslum), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 117-122.

⁸⁴ Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’an*, I, s. 439, 441.

⁸⁵ Dimyâtî, *el-İthâfu Fudalâi’l-Beşer bi’l-Kırâati’l-Erba’ate Aşer*, I, s. 72; Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’an*, I, s. 417; Albayrak, “Kırâat Sorunu”, s. 30.

ki şâz yedi kırâatin dışında kalan kırâatleri ifade etmek için kullanılan anlamdadır. Bu dört kırâate, yedi/on kırâat kadar meşhur olmadığı için şâz denilmiştir. Yoksa sahihlik şartlarından birini taşımadığı için şâz sayılmamıştır. Bu kırâatlerin senetleri sahih kabul edildiği ve sağlam kırâatler olarak görüldüğü için ihticâcları yapılmıştır.⁸⁶ Ünlü dilbilimcilerden biri olan İbn Cinnî “el-Muhteseb” adlı eserinde şâz kırâatlerin savunmasını yapmıştır. Bunları yaparken de bazı sebepleri vardır. Öncelikle yedi kırâat karşısında düştükleri olumsuz imajı ortadan kaldırmak istemiştir. Çünkü sahih kırâatler yedi ile sınırlanınca yedinin dışında kalan kırâatlerin sahih temeli olmayan, herhangi bir şartı eksik olan kırâatlermiş gibi bir algı oluşmuştu. Hocası Ebû Ali el-Fârîsî’nin şâz kırâatlerle ilgili bir çalışma yapma arzusu da İbn Cinnî’yi bu alanda bir çalışma yapmaya heveslendirmiştir.⁸⁷

Dimyâtî, yedi kırâatin ittifakla tevâtür kabul edildiğini, bunlara eklenip on kırâatin oluşmasına vesile olan Ebû Ca’fer, Yakûb ve Halef’in kırâatlerinin tevâtürlüğü konusunda ihtilâf edildiğini, bunların dışındakilerin İbn Muhaysin, Yezîdî, Hasan ve A’mes’in kırâatlerinin de ittifakla şâz olduğunu söylemektedir.⁸⁸ Ancak tevâtür kavramının yerine sahih kavramını kullanmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

6. Üç ile Sınırlandırma

Günümüzde kırâatlerin durumuna bakacak olursak, hâlihazırda halk tarafından okunmaya devam eden kırâatlerin üç ile sınırlı olduğunu müşahade etmekteyiz. Üç kırâat dışında kalan kırâatler sadece ilim olarak tatbik edilmekte ve bu şekilde okutulmaktadır. Günümüzde okunmaya ve okutulmaya devam edilen kırâatler ise;

a- Hafs rivâyetine göre Âsım’ın kırâati; bugün yeryüzündeki

⁸⁶ Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 337.

⁸⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî Teybini Vücûhi Şevâzî’l-Kırâât ve’l-İzâhi Minhâ*, I, s. 34; Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 336.

⁸⁸ Dimyâtî, *el-İthâfu Fudalâi’l-Beşer bi’l-Kırâati’l-Erba’ate Aşer*, I, s. 72.

Müslümanların çoğunluğu tarafından okunmaktadır.⁸⁹

- b- Verş rivâyetine göre Nâfî'nin kırâati; Mısır dışında Kuzey Afrika'nın çoğunluğu bu kırâati okumaktadır. Mısırlılar ise Verş'in rivâyetini kabul ediyorlar ancak daha kolay ve daha pratik olması nedeniyle Hafs'ın rivâyetini okumaktadırlar.⁹⁰
- c- Ebû Amr'ın kırâati; Bu kırâatte hâlihazırda Sudan'lular tarafından okunmakta ve okutulmaktadır.⁹¹ Yeryüzünde en az okunan kırâat Ebû Amr'ın kırâatidir.⁹²

Kur'an'lar yani yazı malzemesi aynı olmakla birlikte şu anda varlığını geniş kitlelerde sürdüren sadece bu üç kırâattir. Diğer kırâatler zamanla halk tarafından okunmamış ve bu ilimle uğraşanların dışında takipçisi de kalmamıştır.

Sonuç

Hicrî ikinci asrın sonlarına doğru kırâat konusuyla ilgilenen âlimler bütün kırâatleri toplamış, rivâyetleri ve vecihleri okuyanlara nispet etmiş, böylece sahih ve sahih olmayan kırâatleri birbirinden ayırmaya çalışmışlardır. Hicrî ikinci asır ve üçüncü asırda Kurrâ'nın sayısı sayılamayacak kadar çoktu. Kırâat ilmi ile ilgili eser yazan âlimler çok sayıda kurrâ ismi zikretmişlerdir. Kırâat ekollerinin oluştuğu bölgelerde de başka bölgelerde de her ne kadar kıraatiyle ön plana çıkmış bazı isimlerin ismi zikredilmişse de sayıları yüzleri bulan kurrâ'nın olduğu bilinmektedir. Tedvin döneminde sayılara takılmadan; bilinen, meşhur ve yaygın olarak okunup takip edilen kıraatler ilk eserlerde yerlerini alırken, sonraları bir takım nedenlerle ilk önce yirmi-yirmibeşe, sonra yirmilere indirgenmiştir. İbn Mücahid'in yediyle sınırlandırması bir müddet benimsenmiş, ardından kıraatlerde yedi harf olgusuyla oluşan yanlış algıyı izole etmek için tekrar on kıraate yükseltilmiş nihayetinde de on dört kıraat halihazırda ilim meclislerinde eğitim amaçlı

⁸⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2010. s. 138.

⁹⁰ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 138; Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, s. 312.

⁹¹ Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, s. 312.

⁹² Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 138.

öğretilmektedir. Dünya üzerinde halk tarafından okunup takip edilen kıraat ise üç kıraattir.

Kaynaklar

- Albayrak, Halis, "Kırâat Sorunu", *Dînî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- Abdulazîm, Muhammed, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l Kur'an*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1990.
- Beğâvî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Meâlimü't-Tenzil*, Beyrut 1995.
- Dağ, Mehmet, "İbn Mücâhid'in Kırâat Ekollerini Yedi İle Sınırlaması: Eleştirel Bir Yaklaşım", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 27, 2006.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2010.
- Demirkol, Nihat, "Kur'an'da İnanç, Düşünce ve İfade Özgürlüğü", *İlahiyat Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 8, 2017.
- Demirkol, Nihat, "Nasr Suresinin Tahlilili", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, 2017.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed, *el-İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erba'ate Aşer*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1987.
- Ebî Tâlib, Mekkî b., *el-İbâne an Me'âni'l-Kırâât*, Dâru'l-Me'mûn, Beyrut 1971.
- Ebû Şâme, el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-Vecîz*, (Thk. Tayyar Altıkulaç), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1986.
- Fadlî, Abdulhâdî Abdulhayy, *el-Kırâatu'l-Kur'âniyye: Tarîh ve Tarîf*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1985.
- Fazlı, Abdulhâdî, *el-Kırâatu'l-Kur'âniyye*, Daru'l-Kalem, Beyrut 1985.
- Gânim, Kaddûrî, *Muhâdarat fi Ulûmi'l-Kur'an*, Bağdat 1981
- Hûî, Ayetullah Ebü'l-Kâsım b. Ali Ekber b. Haşim, *el-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'z-Zehra, Beyrut 1975.
- Mürselov, Mirniyaz, "Şii Müfessir Ebü'l-Kasım Hûî'nin Kırâat Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII/2, 2009.
- Metz, Adem, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî*, Beyrut 1967,

- Nüveyrî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali, *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, (Thk. Mecdî Muhammed Surur Sa'd Baslum), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Karaçam, İsmail, *Kur'ân'ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 2011.
- Kılıç, Sadık, *Mitoloji Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'ân'ı Kerîm*, Nil Yayınları, İzmir 1993.
- İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Matbaatü Dâri'l-kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1925.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l Kırâati'l-Aşr*, Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut tsz.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1932.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa, *Kitâbu's-Seb'a fi'l-Kırâat*, Daru'l-Meârif, Kahire 1400.
- İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi Teybini Viücûhi Şevâzzi'l-Kırâat ve'l-İzâhi Minhâ*, Sezgin Neşriyat, İstanbul 1986,
- Sabırlı, İbrahim, *Ebû Amr'ın Kırâat İlmi ve Arap İlmindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2002.
- Salih, Subhî, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dimeşk 1962.
- Sicistânî, İbn Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as, *Kitâbü'l-Mesâhif*, Matbaatü'r-rahmâniyye, Mısır 1936.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1993.
- Okcu, Abdulmecit, *İbnü'l Cezerî (Kur'an ve Kırâat)*, EKEV Yayınları, Erzurum 2001.
- Râfiî, Mustafa Sâdık, *Îcâzü'l-Kur'ân ve Belâğâtü'n-Nebeviyye*, Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır 1965.
- Tâbersi, Ebû Ali Fazl B. Hasan, *Mecma'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Dârü'l-Mârife, Beyrut 1986.
- Watt, William Montgomery, *Kur'an'a Giriş*, (Çev. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.

- Yıldırım, Zeki, *Müfessir İl Kiyâ el-Harrâsî'nin Ahkâmu'l Kur'ân Adlı Eserine Göre Kıraat Farklılıklarının Hukûkî Âyetlerin Tefsîrindeki Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990.
- Yurt, Mehmet Emin, "İcâzu'l-Kur'ân İlminin Mahiyeti, Tanımı ve Genel Hatlarıyla Tarihsel Süreci", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 2017.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadis, Kahire 2006.